

1. BEVEZETŐ

Alig fél évtizeddel azután, hogy az európai határok újrarajzolását szentesítő békeszerződések többségét aláírták, 1925 őszén Genfben egy új nemzetközi szervezet kezdte meg működését. A Nemzetek Szövetsége ekkorra már kiépítette szervezeti kereteit, Titkárságának kisebbségi ügyekkel foglalkozó szekciója pedig a petíciók révén nap mint nap szembesült az új Európa egyik legnagyobb kihívásával, a nemzeti kisebbségek elégedetlenségével.

Az Európai Nemzetiségi Kongresszus ilyen körülmények között tartotta első konferenciáját. A balti német kezdeményezésre létrejött szervezet legitimitását és túlélési esélyeit úgy igyekezett biztosítani, hogy tagsága túlnyomórészt az európai államok nemzeti kisebbségeinek pártjaira épült. Emellett nemzetközi elfogadottságát azzal kívánta megalapozni, hogy a kisebbségvédelem terén elismerte a Népszövetség szerződésekben rögzített illetékességét.

A Kongresszus már első rendezvényének előkészítése idején viták keresztüzzébe került. A kormányok ugyan hivatalosan nem kommentálták a genfi összejövetelt, de a napilapok, köztük a kormányok félhivatalos lapjai azért reagáltak az eseményre. Beszámolóikban jól kitapinthatók voltak a világháború végén kialakult nagypolitikai törésvonalak, s ez a fajta megosztottság a későbbiekben még inkább egyértelművé vált. Az egyik oldal pusztán ügyesen előkészített német (és magyar) propagandaeszközt látott a kezdeményezésben, a másik pedig egy emelkedett, mindenféle állami befolyástól mentes, magasztos célokért harcba induló érdek-képviselői szervezetet.

A szervezet belső működésébe ténylegesen nagyon kevesen láthattak bele, és a nemzetközi sajtóvisszhang, illetve a politikusok állásfoglalásai a későbbiekben is differenciálatlanok maradtak. Nem véletlen tehát, hogy a Kongresszus tevékenységének elemzése – eltekintve a publicisztika kö-

rébe tartozó értékelésektől – a két világháború között jószerével csak az évenként elfogadott határozatainak jogászok által elvégzett vizsgálatára korlátozódott. A második világháborút követő évtizedekben azonban megnyíltak a levéltárak, s ezáltal lehetővé vált a szervezet színtalpak mögötti aktivitásának vizsgálata, valamint a kapcsolati hálók rekonstruálása is.

1.1 A KONGRESSZUSSAL FOGLALKOZÓ SZAKIRODALOM

A húszas és a harmincas években a Kongresszussal számtalan hírlapi, valamint esszéisztikus igénnyel fellépő folyóiratcikk foglalkozott.¹ Emellett a nemzetközi kisebbségvédelem rendszerét tárgyaló jogi szakmunkák is meg-megemlékeztek a szervezet határozatairól és célkitűzéseiről.² Rendelkezésünkre áll még egy fontos, nyomtatásban is megjelent forráscsoport, amelybe az évenkénti konferenciák jegyzőkönyvei, a főtitkár szerkesztésében kiadott *Nemzetiségek Európa államaiban; Helyzetjelentések gyűjteménye (Helyzetjelentések)* című kötet és annak két évvel később megjelentetett kiegészítése tartozik.³ Ebből az időszakból mindössze egy olyan munkáról tudunk, amely monografikus igénnyel fellépve, teljes terjedelmét a szervezet felépítése, működése és hivatalos célkitűzései vizsgálatának szentelte. Herbert Plesse 1930-ban készült jogi megközelítésű disszertációja azonban nem tett kísérletet a Kongresszus politikai hátterének megrajzolására, s természetesen nem ismerhette a meghatározó szereplők színtalpak mögött zajló tevékenységét sem.⁴

A második világháború után a kisebbségi kérdés egy ideig nem számított kurrens kutatási témának. A Kongresszus története – eltekintve egy 1958-as nyugatnémet disszertációtól – szinte feledésbe is merült. Született ugyan néhány tanulmány, amely érintőlegesen a szervezettel is foglalkozott, de ezek többnyire egy-egy személyiség életére, tevékenységére fókuszáltak.⁵ A nyolcvanas évekig jórészt ez a tendencia maradt érvényben, s a szervezet többnyire csupán a balti németek történetének vagy Németország két világháború közötti támogatáspolitikájának vizsgálata kapcsán került képmbe.⁶

Az Európai Nemzetiségi Kongresszus tevékenységének rekonstruálásához ez idáig öt disszertáció járult hozzá leginkább. Ezekből négy német nyelven íródott, három pedig nyomtatott formában is megjelent. Erwin Kelmés kéziratban maradt munkája 1958-ban készült, s természetszerűleg még nem támaszkodhatott sem a német külügyminisztérium, sem pe-

dig a német kisebbségek támogatásával foglalkozó társadalmi szervezetek levéltári forrásaira.⁷ A nyugat-németországi szerző így kénytelen volt az ülések nyomtatásban is megjelent jegyzőkönyveire, az Európai Német Népcsoportok Szövetsége (ENNSZ) által kiadott folyóirat, a *Nation und Staat* számainra, valamint a korabeli napilapok cikkeire összpontosítani. Kelmes disszertációjának jelentős részét a 14 konferencia lefolyásának és határozatainak ismertetése tette ki, s a leírásen valójában mindössze Paul Schiemannak az „anacionális állam”-ról szóló teóriáját elemző fejezetben lépett túl. Bár Kelmes számára nyilvánvaló volt, hogy a Kongresszus egy-két állásfoglalása – mindenekelőtt az 1933-as, a nemzeti disszimiláció jogosultságát támogató határozat – valóban problematikus és az ötvenes évek nyugat-európai szemlélje számára elfogadhatatlan, a szervezetet mindent egybevetve pozitív kezdeményezésnek tartotta.

A nyolcvanas évek elején két, szélesebb forrásbázisra támaszkodó német nyelvű munka született, s ezek jelentős részben hozzájárultak a szervezet politikai háttérének feltérképezéséhez. A nagyjából azonos időben készült disszertációk egyikét az NSZK-ban, a másikat pedig az NDK-ban nyújtották be. Rudolf Michaelen elsősorban a nyugatnémet levéltárak ekkorra már felszabadított anyagaira építve írta meg a Kongresszus első öt évének történetét.⁸ Az általa választott időbeli korlát természetesen nem véletlen, Stresemann halálának éve ugyanis nemcsak a német külpolitika vonalvezetése szempontjából tekinthető fontos határvonalnak, hanem a Kongresszus életében is. A rengeteg új információban szemlátómást lubickoló szerző az olvasó elé tárta a konferenciákat megelőző egyeztetéseket, rekonstruálta a többnyire háromnapos összejöveleteket, valamint az üléseknek a német külügyminisztériumban és a nemzetközi sajtóban kiváltott visszhangját. A Kongresszust ugyan mint egy lényegében demokratikusan gondolkodó politikusok által felelősségteljesen működtetett szervezetet írja le, legalábbis a vizsgált időszak végéig, 1928-ig, de nyomatékosan aláhúzza, hogy az nem kerülhette el, és nem is akarta elkerülni a nagypolitika befolyását, sem a magyar, sem a német kormányservek oldaláról.

Két évvel korábban, a határ túloldalán, a rostocki egyetemen Maria Rothbart is megvédett egy hasonló témakörben készült disszertációt. Ő 1932-ig követte figyelemmel a szervezet és a hozzá kapcsolódó aktorok tevékenységét.⁹ Rothbart munkájának komoly erénye, hogy az NDK-ban is elérhetővé vált forrásokra támaszkodva megfosztotta a Kongresszust az emelkedett eszmékért harcba szálló közösség egyoldalú és ebből kö-

vetkezően hamis imázsától. Alapállása azonban szükségképpen több mint problematikus volt. Az NDK-ban akkortájt általánosnak tekinthető, erősen ideologikus megközelítésnek megfelelően ugyanis a szervezetet a szocializmus és a kapitalizmus között folytatott küzdelem egyik mellékszálának, az imperialista nagyhatalmi törekvések diabolikus eszközének láttatta. Ezzel pedig mindenképpen hamis értelmezési keretbe ágyazta a történetet, még ha alaptétele, mely szerint a Kongresszus csak a német instrumentalizációs törekvések kritikus elemzésével ismerhető meg, feltétlenül meg is állta a helyét.

A következő két disszertáció a kilencvenes évek végén és az új évezred elején jelent meg. Előbbi a spanyolországi Nuñez, utóbbi a németországi Bamberger-Stemmann tollából. Nuñez mindenekelőtt a Kongresszus katalán és baszk vonatkozásaival foglalkozott, Bamberger-Stemmann pedig a szervezet történetét a német kormányok kisebbségpolitikai törekvéseinek és a német társadalmi szervezetek működésének keretébe ágyazva vizsgálta.¹⁰ Az utóbbi, igazán impozáns forrásbázisra támaszkodó, a német múltfeldolgozás kritikai attitűdjét magas szinten alkalmazó munka a Kongresszus tevékenységét működésének teljes időszakára kiterjedően árnyaltan, több megközelítésből ismerteti. Egyfelől a kisebbségi jogok érdekében komoly erőfeszítéseket kifejtő lobbieszköznek, másfelől elsősorban Németország és Magyarország által felhasznált szervezetnek ábrázolja. A szerző a leegyszerűsítő megközelítéseknek hadat üzenve szögezi le, hogy a Kongresszus működésének megítélése során nem kezelhető egységes egészként a mintegy másfél évtized, s a szereplők tevékenységét is differenciáltan kell elemezni.

A magyar nyelvű szakirodalom nem szentelt akkora figyelmet a témának, mint a német. Az eddigi legátfogóbb elemzés Bellér Bélától származik, aki 1981-ben megjelent tanulmányában a Kongresszus történetének első öt évét vizsgálta, kizárólag a Magyar Országos Levéltárban őrzött források felhasználásával.¹¹ Bellér lépésről lépésre ismertette az egyes konferenciák előkészítését, lefolyását és visszhangját. Tisztázta, hogy a magyar kormány és Ammende, valamint a határon túli magyar kisebbségi politikusok és Budapest között rendkívül szoros kapcsolat állt fenn, de ezt a viszonyrendszert nem tárta – mert nem is tárhatta – fel valódi mélységében. Bár regisztrálta Budapest és a magyar kisebbségi pártok közötti szigorú alá-főlerendeltséget, a magyar kisebbségi politikusoknak jóval nagyobb önálló mozgásteret tulajdonított, mint amilyennel azok valójában rendelkeztek. Ezért juthatott például arra az alapvetően téves követ-

keztetésre, hogy a revíziós politika egyik kudarca abban állt, hogy nem sikerült a magyar kisebbségi politikusokat összefogni, és egységesen szembefordítani őket államaikkal. A Kongresszust olyan szervezetnek tartotta, amely – politikai kapcsolatai ellenére is – mindenekelőtt a korszerű és hatékony kisebbségpolitikai szemlélet kialakítására koncentrált.

Bellér munkájának megjelenése után – eltekintve egy, a Kongresszus határozatait magyar nyelven megjelentető, bevezető tanulmánnyal ellátott forráskiadványtól – a szervezet tevékenysége egyetlen elemzésnek sem volt kizárólagos tárgya.¹² Tilkovszky Lorántnak a magyarországi német kisebbség történetére fókuszáló munkásságában a Nemzetiségi Kongresszus ugyan többször is fel-felbukkant, de mindenkor az éppen vizsgált témák mellékszálaként, sohasem az elemzés központi témájaként. A szervezet német exponensei meglehetősen gyakran tűntek fel tanulmányaiiban és könyveiben, sőt a magyarországi szlovákok képviselate körül kialakult huzavona aspektusait is bemutatta egy Szeberényi Lajos Zsigmond munkásságát összefoglaló tanulmányában.¹³ Tilkovszkyt mindenekelőtt a magyarországi német kisebbség és a magyar, valamint a német kormánysszervek kapcsolata izgatta, s ebből következően a szervezet tevékenységének egyéb aspektusai vizsgálgódásainak perifériáján maradtak.

A nyolcvanas évek végén Galántai József is foglalkozott néhány oldal erejéig a Kongresszussal Trianonról és a nemzetközi kisebbségvédelmi rendszerről írt könyvében.¹⁴ Galántai a szervezetet a békerendszer következményeit helyesen mérlegelő, az egymás iránti szolidaritást tudatosan felvállaló kisebbségek természetes kezdeményezésének írja le. Rövid összefoglalójában kizárólag az ülések nyomtatásban megjelent jegyzőkönyveire támaszkodott, amiből egyenesen következnek vállalkozásának korlátai is. Jó példa erre az 1933-as konferencián a disszimiláció témakörében kirobbant német–zsidó vita értelmezése. Galántai a magyar küldöttek fellépését az állami disszimiláció lehetőségét elfogadhatónak tartó német deklarációval szemben egyértelműen az elvszerűség és a bajba jutott zsidó küzdőtárs iránt megnyilvánuló szolidaritás kifejezésének tartotta, holott a kérdés ennél jóval bonyolultabb, s a levéltári források ismerete nélkül valójában nem is rekonstruálható árnyaltan. Ennek tudható be az is, hogy nem foglalkozott a Kongresszus színpalack mögötti tevékenységével, a magyar kormány szerepével, de a magyar kisebbségek aktivitásának fő mozgatórugóival sem.

A szervezetben való magyar részvétel egy speciális aspektusának, a jugoszláviai magyar kisebbség Kongresszuson való aktivitásának szentelt figyelmet A. Sajti Enikő 2004-ben megjelent, a jugoszláviai magyarok 1918 és 1947 közötti történetét feldolgozó könyvében.¹⁵ Megközelítésének legfőbb erénye, hogy minden kétséget kizáróan bizonyítja a magyar külügyminisztérium és miniszterelnökség központi szerepét a magyar kisebbségek részvételének, tevékenységének koordinálásában. Munkájának másik fontos hozadéka, hogy felvillantja a jugoszláviai Magyar Párt vezető politikusainak a szervezettel kapcsolatos dilemmáit és elvárásait.

1.2 FELHASZNÁLT LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Munkám elkészítésében német és magyar levéltári forrásokra támaszkodtam.¹⁶ A Kongresszus működésének, szervezeti kereteinek és a vezetőik kapcsolati hálóinak rekonstruálásához Josip Wilfannak a Koblenzi Szövetségi Archívumban őrzött hagyatéka (*Bundesarchiv Koblenz, N 1.250*) szolgált kiindulópontul. A szervezet elnökének iratai annál is fontosabbak, mivel Ammende főtitkári archívumának sorsáról a mai napig nem rendelkezünk biztos információkkal. A Berlieni Szövetségi Archívumban ugyan őriznek tőle néhány – többnyire alig olvasható – kéziratos feljegyzést (*Bundesarchiv Berlin, N 90Am 1*), az egykor biztosan több ezer oldalt kitevő bécsi levéltáráról azonban ellentétes hírek keringenek. Egyes információk szerint bombatámadás érte Berlinben azt a házat, amelyben az aktákat a világháború alatt tárolták. A Moszkvai Központi Levéltár is őriz egy meglehetősen nagy terjedelmű Ammende-hagyatékot, ez azonban zárolt, a kézirat leadásáig nem volt kutatható. Nem lehetünk biztosak abban, hogy az ott őrzött iratok azonosak az Ammende főtitkári tevékenysége alatt született dokumentumokkal, mivel a nyilvántartás szerint az anyag jelentős része Ammende első világháború alatt végzett tevékenysége során keletkezett. A főtitkár hagyatékához hasonlóan Werner Hasselblatt, az ENNSZ berlini irodavezetőjének hátrahagyott iratai sem érhetők el a történészek számára, mivel az örökösök nem járulnak hozzá át tanulmányozásukhoz.

Wilfan túlnyomó többségében német nyelvű oldalakat őrző, hatalmas hagyatékában nemcsak az elnök kimenő és beérkező levelei találhatók meg, hanem – nyilvánvalóan másolatként – nagyszámú Ammende-levél

és bizottsági jegyzőkönyv is. A dokumentumok rengeteg információt szolgáltatnak nemcsak a konferenciákat megelőző egyeztetésekről, hanem a vezetők színpalak mögötti tevékenységéről s a nemzetközi szervezetekkel ápolts kapcsolataikról is. Emellett a hagyaték jelentősen hozzájárul a fontosabb személyiségek egymáshoz fűződő kapcsolatainak rekonstruálásához is.

Két további Koblenzben őrzött hagyaték is segítette a Kongresszus történetének árnyaltabb megismerésében. Otto Junghann iratai (*N 1.038*) igazolták a Németországi Népszövetségi Liga és a német külügyminisztérium között fennálló kapcsolatokat, valamint azt, hogy Junghann mekkora szerepet játszott a Kongresszus németországi propagálásában. Max Hildebert Boehmnek, a kisebbségi problematika legismertebb két világháború közötti teoretikusának s a kisebbségi ügyekre koncentráló németországi társadalmi szervezetek egyik kulcsfigurájának a hagyatékában (*N 1.077*) pedig őriznek egy kéziratban maradt visszaemlékezést, mely rendkívül plasztikus képet rajzol a közép-európai német kisebbségi vezetőről, politikai hitvallásukról és személyes tulajdonságaikról. Ez különösen hasznos volt a magyarországi német politikusok tevékenységének bemutatásában.

A Bundesarchiv a fent említett hagyatékok mellett a Birodalmi Kancellária (*R43 I-II*) és a *Deutsche Stiftung (R 8043)* iratai között elszórta található dokumentumok révén járult hozzá vizsgálatunk tárgyának jobb megismeréséhez.

Külön csoportot képeznek a Német Külügyminisztérium Politikai Archivumában őrzött iratok. Az információgyűjtésben meglehetősen nagy segítséget nyújtott, hogy a kisebbségekkel foglalkozó Kulturális Ügyosztály (*Kulturabteilung – VI/A*) szisztematikusan gyűjtötte, s külön aktákban rendezte a Kongresszussal kapcsolatos iratokat. Emellett elszórva található dokumentumok az ügyosztály olyan témakörökben összeállított aktái között is, mint amilyen az Európai Német Népcsoportok Szövetsége, a Kisebbségi folyóiratok, a Kisebbségek és a Népszövetség, valamint a Kisebbségek és a zsidókérdés. A *Kulturabteilung* iratainak vizsgálata mellett a Népszövetséggel foglalkozó ügyosztály és a Budapesti német követtség iratai segítettek a német külügyminisztérium Kongresszushoz, illetve annak német vezetőihez fűződő viszonyának értelmezésében.

A mainzi Institut für Europäische Geschichte keretében működő Stresemann Társaság a külügyminiszter hagyatékának fotómásolatait őrzi az intézet könyvtárában. A Stresemann-hagyaték a szervezet történe-

tének megismeréséhez ugyan nem járul közvetlenül hozzá, de tartalmaz néhány olyan kulcsdokumentumot, melyek révén jobban érthetővé válik az Európai Német Népcsoportok Szövetségének a németországi kisebbségek kulturális autonómiája érdekében kifejtett erőfeszítése. Ráadásul a weimari köztársaság német kisebbségekkel szemben követett stratégiájának Stresemann által szignált kulcsdokumentuma is fellelhető a hagyatékban.

A magyar levéltárak közül a Magyar Országos Levéltár őrzi a Kongresszussal kapcsolatos legtöbb dokumentumot, hasonlóan a német külügyminisztérium levéltárához, rendszerezve. A külügyminisztérium Politikai Osztályának rezervált iratain belül (*K 64*), évenként külön tételek alatt rendszerezve található a szervezettel kapcsolatos iratok. Ezekből egyértelműen rekonstruálhatók a magyar kormányok Kongresszussal kapcsolatos elképzelései, Ammendével és a magyar kisebbségekkel ápolt kapcsolatai, valamint a szervezet titkos finanszírozása. Mivel a szervezettel kapcsolatos iratok titkos besorolást kaptak, s külön gyűjtötték őket, a Politikai Osztály egyéb iratai (*K 63*) szükségszerűen csak elvétve járulnak egy-egy dokumentummal hozzá a történet megismeréséhez. A Külügyminisztérium iratai közül a belgrádi (*K 82*), berlini (*K 83*), berni (*K 84*), bécsi (*K 81*), bukaresti (*K 87*), helsinki (*K 89*), londoni (*K 92*), prágai (*K 96*) és revali (*K 97*) követségek, a Nemzetek Szövetsége mellett működő magyar titkárság (*K 107*), valamint a Számjelosztály iratai (*K 74*) is tartalmaznak elvétve dokumentumokat a szervezetről. A sajtóvisszhang rekonstruálásához nagymértékben hozzájárult a Könyvnyomatások (*K 428*), és a Sajtó és Kulturális Osztály (*K 66*) iratainak áttanulmányozása is.

A várakozások ellenére azonban sem Bethlen István miniszterelnök (*K 468*), sem pedig a Társadalmi Egyesületek Szövetsége Központjának (TESZK) iratai (*K 437*) nem tartalmaztak értékelhető információkat a szervezetről. Bethlennél ennek az lehet az oka, hogy esetében a hétköznapi ügyintézésben rendkívül fontos szerepet játszott a szóbeliség. A TESZK viszont, úgy látszik, nem játszott szerepet a történetben: mind Ammende, mind pedig a határon túli magyar képviselők a kérdésben közvetlenül egyeztettek Pataky Tiborral, a miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztályának vezetőjével, illetve a külügyminisztérium magas beosztású tisztviselőivel. Ezért is meglepő, hogy bár az osztály iratai (*K 28*) fontos információkkal szolgálnak a szervezet születésével kapcsolatban, s az első néhány év eseményeiről is beszámolnak – különösen, ami a genfi képviselő szerepét illeti –, a miniszterelnökségnél fellelhető doku-

mentumok biztosan csak egy kis töredékét képezik annak az iratmennyiségnek, mely egykor felhalmozódhatott a témával kapcsolatban. A miniszterelnökség iratai közül Flachbarth min. osztálytanácsos iratai (*K 763*) között is fellelhető egy-két dokumentum a Kongresszus késői történetéhez kapcsolódóan.

A MOL anyagai mellett négy hagyaték is hozzájárult az események rekonstruálásához. Az Országos Széchényi Könyvtár őrzi Szüllő Gézának, a Kongresszus magyar alelnökének, a csehszlovákiai Országos Keresztényszocialista Párt elnökének hátrahagyott iratait (*Fond X*). A Fondban rendszerezett dokumentumok rendkívül fontosak a szervezet magyar vonatkozásainak elemzése szempontjából. Nemcsak azért, mert Szüllő volt a magyar kisebbségi politikusok hivatalos vezetője, hanem azért is, mert kezdettől fogva a lehető legszorosabb kapcsolatban állt mind a magyar külügyminisztériummal, mind a miniszterelnökséggel. Nemcsak a kongresszusok előkészületeiről és lefolyásáról jelentett folyamatosan Budapestre, hanem a szervezetben vezető szerepet játszó más nemzetiségű politikusokról szerzett benyomásairól is. Hagyatéka jelentősen hozzájárul a német és a magyar kisebbségek közötti feszültségek megértéséhez is.

Szüllő mellett a Kongresszus másik magyar vezető egyénisége, Jakabffy Elemér volt. Az erdélyi magyar politikus hátrahagyott több, jelenleg a Teleki László Alapítvány Könyvtárában őrzött visszaemlékezést is. Ezek egyike a Kriterion Könyvkiadó számára készült (*TLA, KV. K 1486/95*), a másik pedig egy kalandos körülmények között fennmaradt változat (*TLA, KV. K 3066/2005*). Jakabffy visszaemlékezései ugyanolyan fontos forrásnak tekinthetők, mint Szüllő hátrahagyott levelei, jelentésfogalmazványai. Az erdélyi politikus megfigyelései különösen a Kongresszuson belüli magyar magatartás mozgatórugóinak feltárásához, valamint a szereplők kapcsolati hálójának rekonstruálásához járultak hozzá értékes információkkal.

A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének kéziratárában található Gratz Gusztáv hagyatékának egy része. Az aktákban olvasható néhány Bleyernek írt s néhány tőle érkező, a Kongresszussal kapcsolatos levél, valamint néhány miniszterelnökségnek címzett fogalmazvány, illetve másolat is. Emellett Gratz néhány erdélyi szász politikussal folytatott levelezése is hozzájárult annak a képnek a rekonstruálásához, amely Bleyer halála után a Magyarországi Német Népművelődési Egyesülettel (MNNE) kapcsolatosan a radikálisabb német kisebbségi politikusok körében kialakult.

A külügyminisztérium Baltikumban, majd Helsinkiben működő diplomatájának, Jungerth-Arnóthy Mihálynak a hagyatékát a Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltárban őrzik. Jungerth volt az a Magyar Külügyminisztérium szolgálatában álló diplomata, aki legrégebben ismerte az észtorzági német Ammendét. Ő volt az is, aki a kezdeti időszakban mintegy kontaktszemélyként működve biztosította az információáramlást Budapest és a szervezet főtitkára között, de aki a harmincas években is többször kapcsolatba került Ammendével, immár helsinki követként. Jungerth naplójának bejegyzései nemcsak az Ammendével folytatott megbeszélések tényét rögzítik, hanem gyakran a külügyminisztériumnak küldött jelentések előzetes vázlatait és a követ beszélgetések során szerzett benyomásait is.

1.3 TERMINOLÓGIAI JELLEGŰ MEGJEGYZÉSEK

A szervezet hivatalos neve az Európai Államok Szervezett Nemzeti Csoportjainak Kongresszusa volt. Ezt azonban terjedelmi okokból maguk az érintettek is csak ritkán használták. Helyette inkább a Nemzetiségi Kongresszus, a Kisebbségi Kongresszus és a Nemzetkisebbségi Kongresszus elnevezés volt forgalomban. Természetesen mind ugyanazt jelölte, és hogy munkámban mégis a Nemzetiségi Kongresszus elnevezés mellett döntöttem, annak elsőrendű oka az, hogy a Kongresszuson részt vevő politikusok is többnyire ezt a megnevezést használták.

Az elnevezés kérdése átvezet bennünket a „kisebbség” vagy „nemzetiség” terminológiai probléma kérdéséhez. A Kongresszus tagjai és a szervezettel foglalkozó korabeli publikációk többnyire szinonimaként használták a két fogalmat, harmadikként pedig gyakran feltűnt mellettük – mindenekelőtt a német irodalomban – a népcsoport kifejezés is. Bár a Kongresszus tagjai közül sokan idegenkedtek a kisebbség kifejezéstől, és inkább a másik kettőt részesítették előnyben, mivel úgy érezték, hogy alkalmazása automatikusan hozzájárul egyfajta negatív, alárendeltséget sugalló konnotáció megteremtéséhez, munkámban a manapság általánosan elfogadott kisebbség (a nemzeti kisebbség értelmében) fogalma mellett döntöttem. Amikor mégis használom a nemzetiség szót, úgy azt többnyire az „azonos nemzetiségű” összetételben teszem, és a közös nyelvet beszélő, ugyanazon – kulturális értelemben vett – nemzethez tartozó kisebbségek közösségét értem alatta. A magyar kormányoknak a magyar kisebbségekkel kapcsolatos politikáját pedig – Bárdi Nándor nyomán –

összefoglalóan magyarságpolitikának nevezem. Magyarázatra szorul továbbá a „csoport” szó Kongresszuson belüli, szervezeti kereteket érintő használata is: „csoport” alatt az azonos nemzethez tartozó, különböző országokból érkező kisebbségi küldöttek közösségét értették.

Külön ki kell térnem néhány szó erejéig a Kongresszuson részt vevő zsidó küldöttek kérdésére is. A szervezetben kizárólag a magukat nem csupán vallási közösségként, hanem egy önálló nemzet tagjaként definiáló, cionista politikusok szereztek tagságot. Ennek tudható be az a tény is, hogy Magyarországról és Németországból egyetlen zsidó politikust sem hívtak meg a konferenciák üléseire.

Végezetül a „kongresszus” szó alkalmazásáról. A szó már a korabeli használatban is kettős jelentéstartalommal bírt: egyrészt magát a szervezetet jelölte, másrészt az évenként megtartott konferenciákat. Munkámban igyekeztem kerülni e kettősséget, de mivel nem zárhattam ki a szó mindkét értelemben való alkalmazását, a szervezetet jelölő alakot nagy kezdőbetűvel írtam.

1.4 KÉRDÉSFELVETÉSEK

Elemzésemben elsősorban nem a szervezet történetének rekonstruálására helyeztem a hangsúlyt, hanem néhány, a magyar kisebbségek és a magyar kormányzat szerepvállalása szempontjából hangsúlyos kérdésre koncentrálni igyekeztem hozzájárulni az Európai Nemzetiségi Kongresszus tevékenységének mélyebb és egyszersmind árnyaltabb megismeréséhez. Ennek megfelelően – bár néhány hangsúlyos témakört kiemelten elemeztem – nem törekedtem a szervezet határozatainak részletes, eszmetörténeti jellegű feldolgozására. Egyrészt azért, mert ez szétfeszítette volna a vállalkozás kereteit, másrészt pedig azért, mert a határozatok függelékben való közlése lehetőséget nyújt arra, hogy a külvilágnak szánt – tehát hivatalos – üzeneteket az olvasó maga is tanulmányozhassa. Csak felületesen érintem azokat az Ammende tevékenységében jelentős szerepet játszó témákat, amelyeknek nem volt magyar vonatkozása. (Ezért nem térek ki például a főtitkár „Oroszország-akciójára” sem.)

Az általam választott megközelítés szükségessé teszi, hogy először vázlatosan azt a politikai környezetet mutassam be, amelyben a Kongresszuson részt vevő magyar küldöttek megkezdték tevékenységüket. Ehhez hozzátartozik a magyar külpolitikai vonalvezetés, valamint a ma-

gyar kormány és a határon túli magyar politikai szervezetek közötti kapcsolat felvázolása a revíziós törekvések tükrében, valamint a Népszövetség garanciája alá helyezett kisebbségvédelem jogszabályi kereteinek s gyakorlati működésének ismertetése is, különös tekintettel a nemzetközi kisebbségvédelem problematikus, a Nemzetiségi Kongresszus által is többszörösen kifogásolt pontjaira.

Kutatásom fontos részét képezte továbbá a szervezet munkájába bekapcsolódó csehszlovákiai, romániai és jugoszláviai magyar küldöttek társadalmi és politikai hátterének, kongresszusi aktivitásának feltérképezése. Emellett a magyar törekvések elérése érdekében választott taktikai és stratégiai lépések megértéséhez elengedhetetlenül fontos volt a Kongresszus tevékenységéhez valamiképpen köthető magyar aktorok (kisebbségi politikusok, külügyminisztérium, miniszterelnökség) kapcsolati hálójának levéltári forrásokon alapuló rekonstruálása is. Ehhez kapcsolódva azt a kérdést kellett tisztázni, hogy a magyar kormányzati és a konferenciákra évente kiutazó kisebbségi politikusok, sőt az egyes delegáltak elképzelései mennyire harmonizáltak egymással. Mekkora önálló mozgástérrel rendelkeztek, illetve rendelkeztek-e egyáltalán önálló mozgástérrel a résztvevők, vagy lépéseiket mindenkor megelőzte a magyar kormányvaló előzetes egyeztetés? Volt-e egyáltalán igény körükben bármiféle önállóságra?

Mindenképpen rekonstruálni kellett a magyar kormány szerepét a nemzetközi organizációban: mekkora befolyással bírt a szervezet vezetőségére, volt-e a magyar résztvevőkön kívül más olyan kontaktszemélye, akin keresztül hathatott a Kongresszus lépéseire. Milyen jellegű és milyen mértékű támogatást nyújtott a külügyminisztérium és a miniszterelnökség a szervezetnek? Változtak-e az idők során (esetleg éppen a kormányváltásokkal) a vele szemben megfogalmazott elvárások, s ha igen, akkor miként? Vajon hogyan illeszkedett a Nemzetiségi Kongresszus abba a magyar külügyminisztériumi törekvésbe, mely a területi revízió érdekében arról igyekezett meggyőzni a *Wilhelmstrassét*, hogy a „közös cél” érdekében tanácsos lenne a két ország külpolitikai lépéseit összehangolni?

Fontos kérdésként vetődött fel továbbá, hogy a szervezet mennyire tudta megvalósítani a kisebbségi szolidaritás fennn hangoztatott és egyik legfontosabb célként maga elé tűzött tételét. A magyar külügyminisztérium évekig igyekezett elérni az *Auswärtiges Amt*-nál, hogy gyakoroljon nyomást a három államban élő német kisebbségi politikusokra annak érdekében, hogy azok politikai együttműködést alakítsanak ki a magyar pártok-

kal; ebből joggal következik a kérdés, vajon a Kongresszus hozzájárult-e a német és a magyar kisebbségek magyar oldalról sürgetett együttműködésének megteremtéséhez. Ehhez a kérdéscsoporthoz tartozik a magyarországi kisebbségek kongresszusi részvételének ügye is: vajon kialakult-e bármifajta együttműködés a magyar kisebbségi politikusok és a problematikus kisebbségpolitikával elégedetlen magyarországi kisebbségi vezetők között. Végezetül pedig az 1933-ban szakadáshoz vezető, elsősorban a német és zsidó csoport között zajló vitában milyen állásfoglalást alakítottak ki a magyarok, s mik voltak ennek az állásfoglalásnak a mozgatórugói? Egyáltalán, volt-e valamilyen hatása a nemzetiszocializmus németországi hatalomra kerülésének a két csoport viszonyára?

Az Európai Nemzetiségi Kongresszus tényleges tevékenységét 1939 nyarán fejezte be. Formális fennállásának 15 éve alatt a magyar képviselők egyetlen konferenciát sem hagytak ki. Egyértelmű tehát, hogy a magyar külügyminisztérium és a miniszterelnökség – mindent egybevetve – fontosnak tartotta a szervezetben való magyar részvételt. Nem törekedtem a Kongresszus történetének kronologikus rendben való rekonstrukciójára, hanem lényegében arra kerestem a választ, mi volt a szervezet vonzereje a magyar döntéshozók és résztvevők számára, s teljesültek-e azok az elvárások, amelyeket vele szemben még az első, az 1925-ös genfi konferencia kapcsán megfogalmaztak.

* * *

A könyv a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Modernkori Történeti Tanszékének doktori programja kertében készült, az azonos című disszertáció átdolgozott változata. A németországi anyaggyűjtést a Deutscher Akademischer Austauschdienst (1996. október – 1997. július) és az Institut für Europäische Geschichte in Mainz (1999. november – 2000. február) kutatói ösztöndíjai tették számomra lehetővé. Az MTA–Sylff (2002. január – 2003. december) ösztöndíja biztosította a munka hátralévő fejezeteinek megírásához szükséges nyugodt hátteret.

Köszönettel tartozom Bárdi Nándornak, mivel ő volt az, aki egyetemi éveim végén ráirányította figyelmemet disszertációm tárgyára, majd később néhány számomra ismeretlen, azonban kulcsfontosságú forrásra. Emellett a téma árnyaltabb megközelítéséhez megjegyzéseivel olvasóként is hozzájárult. Témavezetőm, Ormos Mária biztosította számomra az állandó szakmai kontrollt és a kritikus figyelmet a kézirat formálódásának éveit alatt. A Sajti Enikő és Pritz Pál pedig opponensként az immár

teljes szöveg nemzetközi összefüggésekbe ágyazott bírálatával járultak hozzá a monográfia végleges formájának megteremtéséhez. A munka különböző fázisaiban elsősorban Bárdi Nándor, Dénes Iván Zoltán, Ormos Mária, Szarka László és Zeidler Miklós megjegyzései nyújtottak számomra segítséget. Köszönet illeti Pándi Lajost is, aki hozzájárult a Kongresszus határozatainak a függelékben való újraközléséhez. Kutatásom kezdetén sok értékes tanácsot kaptam Sabine Bamberger-Stemmantól (Hamburg/Lüneburg) és a mainzi intézet következő munkatársaitól, illetve akkori ösztöndíjasaitól: Karl-Heinz Duchhardtól, Ralph Melvillettől, Claus Scharftól, Martin Vogttól, Jens Metzdorftól (Neuss) és Volker Zimmermantól (Düsseldorf). A kézirat gondozását Sisák Gábor végezte, megjelenetését pedig munkahelyem, az MTA Etnikai és Nemzeti Kisebbségkutató Intézet vállalta magára.

Mindenekelőtt azonban családom tagjainak tartozom köszönettel, akik mindenben támogattak, hogy ez a könyv mielőbb elkészüljön.

Budapest–Soltvadkert, 2006. október 10.

JEGYZETEK

¹ A legtöbb ilyen jellegű cikk a *Nation und Staat* és a *Magyar Kisebbség* című folyóiratokban jelent meg.

² Néhány példa erre Hugo Wintgens: *Der völkerrechtliche Schutz der nationalen, sprachlichen, und religiösen Minderheiten*. Verlag von W. Kohlhammer, Stuttgart, 1930; Heinz Mußmann: *Das Minderheitenschutzverfahren vor dem Völkerbund. Seine Mängel und sein Zusammenbruch*. Essener Verlagsanstalt, Essen, 1939; Balogh Arthur: *A kisebbségek nemzetközi védelme*. Ludvig Voggenreiter Verlag Magyar Osztály, Berlin, 1928; Buza László: *A kisebbségek jogi helyzete*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1930; Georg H. J. Erler: *Das Recht der nationalen Minderheiten*. Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung, Münster, 1931; Junghann, Otto: *Das Minderheitenschutzverfahren vor dem Völkerbund*. Verlag von J. C. B. Mohr, Tübingen, 1934.

³ Ewald Ammende (Hrsg.): *Die Nationalitäten in den Staaten Europas. Sammlung von Lageberichten*. Wilhelm Braumüller Verlag, Wien, 1931.

⁴ Herbert Plesse: *Organisation und Arbeit der Kongresse der organisierten nationalen Gruppen in den Staaten Europas. (Inaugural Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde)*. Leipzig, 1930.

⁵ Például Max Hildebert Boehm: Ewald Ammende als Mittler der europäischen Volksgruppen. In: *Jahrbuch des baltischen Deutschtums 1963*. Harry v. Hofmann Verlag, Hamburg-Hamm, 1962; Michael Garleff: Ein unbekannter Brief Thomas

Manns an Paul Schiemann aus dem Jahre 1932, in: *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte*, 1969. 4. sz. 450–453; Michael Garleff: Paul Schiemanns Minderheitentheorie als Beitrag zur Lösung der Nationalitätenfrage. Zum 100. Geburtstag Paul Schiemanns (1876–1944), *Zeitschrift für Ostforschung*, 1976. 4. sz. 632–659; Martin Broszat: Aussen- und innenpolitische Aspekte der preussisch-deutschen Minderheitenpolitik in der Ära Stresemann, in: Kurt Kluxen und Wolfgang J. Mommsen: *Politische Ideologien und Nationalstaatliche Ordnung. Studien zur Geschichte des 19. Und 20. Jahrhunderts. Festschrift für Theodor Schieder*. R. Oldenbourg, München–Wien, 1968. 393–445.

⁶ Hans Adolf Jacobsen: *Nationalsozialistische Außenpolitik 1933–1938*. Alfred Metzner Verlag, Frankfurt am Main–Berlin, 1968; Helmut Pieper: *Die Minderheitenfrage und das deutsche Reich 1919–1933/34*. Alfred Metzner Verlag, Frankfurt/Main, 1974; Karl-Heinz Grundmann: *Deutschtumspolitik zur Zeit der Weimarer Republik. Eine Studie am Beispiel der deutsch-baltischen Minderheit in Estland und Lettland*. Verlag Harro v. Hirschheydt, Hannover–Döhren, 1977.

⁷ Erwin Kelmes: *Der Europäische Nationalitätenkongreß 1925–1938* (Disszertáció – kézirat). Köln, 1958.

⁸ Rudolf Michaelsen: *Der Europäische Nationalitäten-Kongreß 1925–1928. Aufbau, Krise und Konsolidierung*. Verlag Peter Lang, Frankfurt am Main–Bern–New York–Nancy, 1984.

⁹ Maria Rothbarth: *Der Europäische Minderheitenkongreß als Instrument imperialistischer deutscher „Revisionsstrategie“*. *Grenzrevision und Minderheitenpolitik des deutschen Imperialismus (1919–1932)*. (Dissertation zur Erlangung des akademischen Grades Doktor der Wissenschaft). Rostock, 1982.

¹⁰ Xosé Manuel Núñez Seixas: *Entre Ginebra y Berlin. La cuestión de las minorías nacionales y la política internacional en Europa, 1914–1939*. Madrid, megjelenés előtt; Sabine Bamberger-Stemann: *Der Europäische Nationalitätenkongreß 1925 bis 1938. Nationale Minderheiten zwischen Lobbyismus und Großmachtinteressen*. Verlag Herder-Institut, Marburg, 2000.

¹¹ Bellér Béla: Az Európai Nemzetiségi Kongresszusok és Magyarország a kisebbségvédelem rendszerében. 1925–1929, *Századok*, 1981. 5. sz. 995–1040.

¹² Eiler Ferenc: *Az Európai Nemzeti Kisebbségek Kongresszusainak határozatai 1925–1937*, A JATE Történezt Diákkör kiadványa, Szeged, 1996.

¹³ Tilkovszky Loránt: Szeberényi Lajos Zsigmond és a magyarországi szlovákok, in: *A Kárpát-medence vonzásában. Tanulmányok Polányi Imre emlékére*. University Press, Pécs, 2001.

¹⁴ Galántai József: *Trianon és a kisebbségvédelem*. Maecenas, Budapest, 1989.

¹⁵ A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbségek. Magyarok a Délvidéken 1918–1947*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2004.

¹⁶ Az angliai és svájci levéltárakban meglehetősen kevés anyag található a szervezetről. Ezeket Rudolf Michaelsen és Sabine Bamberger-Stemann már feldolgozta. A prágai, pozsonyi, bukaresti és belgrádi levéltárak őrizhetnek még esetleg dokumentumokat a Kongresszusról. Különösen érdekes lenne – Wilfan szerepe miatt – a jugoszláv külügyminisztérium anyagainak áttanulmányozása.